

УМАНЬ: ШЛЯХ КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Умань – звична для нас назва рідного міста – ще й досі таїть у собі багато нерозгаданих таємниць. Учені-лінгвісти так і не прийшли до єдиної думки про походження цієї назви. Етимолог О.М. Трубачов вважає, що назва *Умань* споріднена з гідронімом *Оитена*, зафіксованим у 1000 р., сучасне *Аитенаи* – притока річки Лани, що тече в Німеччині¹. Мовознавець В.В. Лучик припускає, що назва *Умань* виникла за ознакою «віддалена» і стосувалася спочатку всієї місцевості в басейні річки *Уманки*². На думку М.П. Янка, слово *умань* походить від д.-р. *уманія* «покинута земля; закуток, небезпечний для життя»³. А.П. Коваль наводить три гіпотези можливого походження назви: 1) місто дістало назву від річки *Ума*, що згадується в літописі; 2) місто давніше звалось *Умінь* – від тих *уміньців* – майстрів, які нібито втекли з Києва під час татарської навали; 3) майбутнє місто тут заснували переселенці з Полісся, які там жили над рікою Уманкою⁴. Місцевий краєзнавець Г.П. Бевз виводить назву *Умань* від слів *У* і *Мань*, китайською мовою перше з них означає укріплене місце або п'ять, а друге – сліпе, згоріле, широке⁵. Дослідник із Вінниччини О. Роговий походження назви *Умань* пояснює тюрксько-слов'янськими міжмовними контактами і робить висновок, що слова *Умань*, *Гумань* первісно мали форму *Кумань*, тобто «половецька». Назву міста та співзвучні з ними топоніми інших регіонів України, на думку О. Рогового, залишили по собі половці⁶. Існує багато «народних етимологій», на основі яких виникли цілі легенди про походження міста та його назви. Ми не ставимо своїм завданням з'ясувати етимологію назви. Наша мета – простежити за писемними пам'ятками історію функціонування ойконіма *Умань*.

В «Історії міст і сіл Української РСР» відзначено, що в 1609 р. спеціальна комісія сейму Речі Посполитої, оглянувши «пустиню» Умань, описала її природні межі, зазначила існування тут населених пунктів, але не назвала жодного з них⁷. Запис, про який ідеться в «Історії міст і сіл Української РСР», зроблено в Руській (Волинській) метриці – пам'ятці, що є першим відомим

нині документом, у якому зафіксовано назву *Умань*: *Назначенье ведле коньституцыи ревизоровъ на огледанье пустыни названое Уману, п̃ну Калиновскому на вѣчность данное* (1609); *Привилею вечности на пустыню Гумань названую Калиновскому, браславскому ... старосте* (1618). Як свідчить пам'ятка, власна назва території вживається у сполучі з апелятивом *пустиня*. Це слово насамперед асоціюється з незаселеною місцевістю. Таке значення іменника *пустиня* реєструє сучасний словник української мови (СУМ, VIII, 399). Лексема *пустиня*, ужита в метриці, дала підстави багатьом науковцям стверджувати, що територія, де розташоване наше місто, була безлюдною порожнечою. Наприклад, М. Ткаченко зазначає: «Уманщина в минулому – це “Гуманська пустиня”, що про неї нема певних звісток, хто тут жив та чиї тут були володіння. У польській літературі назву “Гуманська пустиня” вживають на те, щоб підкреслити відсутність людності, поселень у давній час порівняно з пізнішим XVII ст., коли Уманщина вже була значно залюднена»⁸.

Але повністю погодитися з такими твердженнями не можна. За даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», слово *пустиня* мало кілька значень. Воно позначало незайняте, неосвоєне місце, пустище, а також покинуту, запущену землю (отже, заселену раніше) і виморочний маєток – маєток, усі власники і спадкоємці якого померли. Крім того, у староукраїнській мові функціонував полонізм *пустиня* (від старопольського *puścina*), який уживався на позначення спадщини. Це значення ілюструється у словнику фрагментом грамоти, де слово *пустиня* «маєток» у сполучі із власною назвою позначало населений пункт (ССУМ, II, 277). Отже, виникають запитання: на позначення якої саме реалії вжито апелятив *пустиня* в Руській (Волинській) метриці – власне пустки? покинутої з якихось причин землі, але заселеної раніше? чийогось маєтку, який залишився без спадкоємців? спадщини?

Дієприкметник *названую* також наштотує на думку про те, що ця територія поійменована вперше не самими ревізорами, а вже була відома їм під цією назвою. Найбільш вірогідно, що так називало її населення, яке проживало на вказаній території і раніше, і на час передачі земель пану Калиновському.

Нашу увагу привертає й те, що в ілюстративному матеріалі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», який засвідчує функціонування слова *пустиня* у значенні «незайняте, неосвоєне місце, пустка», не представлено жодного випадку вживання його у сполучі із власною назвою. Природно, що власну назву могла мати тільки територія, заселена людьми. Зберегтися ж власна назва може лише за умови неперервного проживання людей на цій території. Пор. запис про *пустиню Гумань* у Руській (Волинській) метриці з іншими записами в цій же пам'ятці про надання у володіння незаселених місцевостей: *підтвердження на землю пусу, людьми незаселену ... в старостві Овруцькім; на землю пустую, людьми незаселену біля річки Кам'яниці*. У цих записах чітко вказано, що землі незаселені, відповідно вони ще не мають власних назв, тому потребують додаткових уточнень про староство чи воєводство, до складу якого входять. Отже, наведений матеріал показує, що апелятив *пустиня* не був синонімічним сполучі «земля, людьми незаселена».

Сумніви про те, що Умань була пусткою, підсилюють згадки середньовічних мандрівників, які подорожували Україною. В. Січинський у книзі «Чужинці про Україну» цитує записи Павла Алепського, зроблені ним під час відвідування Умані: *... дома високі та гарні ... Місто має 9 церков напричуд із високими банями*⁹. То для кого за півстоліття в безлюдній пустині було збудовано аж 9 церков?!

Нашу увагу привернув і запис Ф. Софоновича у «Кройніці з літописців стародавніх», де він наше місто називає *славним*: *Того ж року салтан баша турецькии з войсками притягнувши и под Уман, славное мѣсто украинское, штучне взяли* (Соф., Хроніка, 259). Традиційно в пам'ятках писемності епітет *славний* уживався стосовно відомих міст із багатовіковою історією – Києва, Чернігова, Львова... То ж чи могла безлюдна пустиня за півстоліття набути «статусу» *славного міста*?!

Таким чином, на підставі мовних фактів можна припустити, що назва *Умань* з'явилася набагато раніше відомої нині першої фіксації, а територія, що нею позначалася, не була власне пусткою.

Нормою в сучасній українській літературній мові є вживання ойконіма *Умань* у формі жіночого роду і відмінювання як

іменника III відміни. У розмовному мовленні засвідчено паралельне функціонування іменника *Умань* й у формі чоловічого роду та відмінювання його як іменника II відміни. Використання цього варіанта, та ще й із приставним [г], почуте від бабусі чи дідуся («*Приїхала до Гуманя*», «*Поїду з Гуманя*»), може викликати легку усмішку та іронію (особливо якщо в кишені диплом про вищу філологічну освіту). Однак форма чоловічого роду *Гумань* не є ознакою чиеїсь малоосвіченості, вона дійшла до нас із глибини століть і зберігає давні варіанти найменувань нашого міста. Форма чоловічого роду може вживатися за аналогією до інших власних назв міст України, які в називному відмінку мають нульове закінчення і м'який кінцевий приголосний, – *Корсунь*, *Ірпінь*, *Коростень*. Паралельні форми, які нині функціонують у говорах української мови, зафіксовані і пам'ятками писемності XVII–XVIII ст. Можливо, що форма жіночого роду в записах Руської (Волинської) метрики викликана родовою ознакою апелювання *пустиня*. Аналіз писемних текстів XVII–XVIII ст. засвідчує, що форма жіночого роду не мала переваг над формою чоловічого роду. Наприклад, найпопулярніший письменник XVII ст. І. Галятовський у збірнику оповідань «Скарбниця» вміщує оповідання про трагічні події 1764 р., які відбулися в Умані, коли на неї та навколишні землі напали турки й татари. Автор розповідає, як вони зруйнували уманські вали, жорстоко вбивали людей, і багатьох уманчан забрали в турецьку неволю. Письменник уживає назву міста *Умань* тільки у формі чоловічого роду: ... *турки и татаре пришовши до Малой Россіи, воевали мѣста и села, почавши одъ Браславля ажъ до Ладыжина и Уманя, и волости иншыи украинскіи плундровали* (Галят., Скарб., 365); *И в(ъ) той часъ турки Ладыжинъ взяли презъ мѣчь и мѣста Уманя подложивши порохи подъ валь уманскій и вал(ъ), порохомъ выкинувши достали и высѣкли и спалили* (Галят., Скарбниця, 365); *Там же, в(ъ) Уманю, турки надъ хр(с)тианами забытими такое тиранство чинили* (Галят., Скарб., 365–366); *Потымъ оудъ Уманя турецкій таборъ тды сѧ до Ладыжина рушилъ* (Галят., Скарб., 366).

Чимало сторінок своєї «Кройніки» присвятив нашому місту вже згаданий Ф. Софонович. У тексті літопису побутують обидві форми – і чоловічого, і жіночого роду: *Того ж року знову Соховѣи з татарми и запорозцами вишоль на Дорошенка. А обравши Ханенка гетманом под Уманю почали на Дорошенка воевати* (Соф., Хроніка, 258); *Тогдѣ ж Юря Хмелниченка едучого з Умани татарє взяли* (Соф., Хроніка, 258). Іменник Умань у чоловічому роді засвідчено також у літописах Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка та ін.: *Сѣрко с козаками и татарми наспѣшилъ бѣлагородскими, додалъ оному помочи, же орда кримская мусѣла уходитьи, с которими Ханенко и Суховѣенко на Запорожжя и Хмелниченко Юрась от Уманя уходилъ* (ЛС, 107); *Гетманъ увѣдавъ совокупи якъ найскоріе Полскіе сили и иде подъ Калникъ, идеже не обрѣте Богуна, до Уманя за нимъ поиде* (ЛГ, 19); *Якимъ страхомъ за Бугомъ наполненая Украина, латво уже Полякомъ свою виражала поволность и послушенство, oprочъ одного Уманя, до которого войска Полскіе сами отнюдъ приступовати не дерзнули* (ЛВ, I, 283); *Богунъ же наджидаѣя своєго вонска [,) хотя настѣпити [,) что гє(т)манъ увѣдавъ, совокупи якъ наискорѣе полскіе сили [,) и иде подъ Калникъ [,) иде же не о(б)рѣте Богуня [,) до Уманя за нимъ поиде [,) и прише(дъ), удари на градъ крѣпко [,) и нѣчто же успѣ(щ) [,) ибо много полского вонска побѣнно бѣ тамо [,) яко и неволею со стѣдомъ воспя(т) гє(т)манъ полскіи возвратися [;].* (Гисторія, 154–155). Тож чи дією внутрішньомовних чинників зумовлено закріплення як нормативної форми жіночого роду? З другої половини XVIII ст. у російськомовних текстах іменник Умань у формі чоловічого роду трапляється зрідка, натомість у XIX ст. в російській мові поширення набуває виключно форма жіночого роду. Чи не в «російський корсет» зодягнули наш ойконім (пор. Астрахань, Казань, Кубань, Рязань)? Підтвердженням цьому може слугувати українсько-білорусько-литовське літописання, яке також засвідчує топоніми на -ань у формі чоловічого роду, тобто передає українсько-білоруську мовну традицію в уживанні цієї форми не тільки у власних топонімах, а й у російських чи польських, напр.: *Попустошивши теды Мазовшу, пошол до*

столечного мѣста велкополского, до **Познаня**, гдѣ за монарху былъ принятъ (Соф., Хроніка, 41); Року 1500. Александер, великий князь литовский, послал до короны Полской, до Чехов и до Немѣцъ, затыгаючи за гроши жолнѣров против московского князя, тестя своего, которого жолнѣра почет немалый притягнул и в **Познаню** им гроши подавал, а над тыми жолнѣрами гетманом был Ян Чех (ХЛЖ, 100); *Karol, krol szwedski, wszedszy do Polski, gdy wchodzil do **Poznania**, na piasku w Krakowie sudowny obraz kocil sie* (ЛПА, 202); Тыї татаре первеи пришли на землю Резанскую и взяли на копие город славный **Резан** (Соф., Хроніка, 236); Дон Азию и Европию дѣлит и впадает в море Черное, откуль купцѣ Доном з Москвы и **Резаня** жеглюючи ажъ до Кафы, Перекопу и Константинополю и до всей Греции, и до Африки морем през Понт проходятъ (Прил., 212).

Форму чоловічого роду ще в минулому столітті вживали й самі уманці, причому високоосвічені. Так, Н. Суровцова у своїх «Спогадах» пише: *Иду я з Києва до Уманя. Як інструктор Центральної Ради.*

У науковій мовознавчій літературі фонетичний варіант *Гумань* кваліфікується як діалектний та наводиться як приклад уживання протетичного [г]¹⁰. Однак чи насправді тут засвідчено явище протези? Можливо, ми помилково сприймаємо цей звук як протетичний (за аналогією до слів, у яких він таким є)? Початковий [г] зафіксований у цьому слові здавна. Його вживали не тільки представники нашої говірки. Вище наведено фрагмент із Руської (Волинської) метрики з варіантом *Гумань*. На карті, складеній військовим інженером Г.-Л. де Бопланом, місто позначено латиницею як *H'Uman*. Дві початкові великі літери можуть свідчити про те, що *H* було дописане пізніше. Виникає питання: що спонукало Боплана дописати літеру? Можливо, спочатку інженер назву нашого міста переніс з іншої карти, але, відвідавши українські землі й почувши живе мовлення місцевого населення, він виправив назву на карті відповідно до почутої вимови?

У польськомовних текстах також зафіксовано варіант *Human*: *W samym **Humaniu**, mieście imć pana wojewody Kijowskiego* (Лист про повстання, 119); *Opis autentyczny rzezi humańskiej przez córkę*

gubernatora **Humania** z Mładonowiczów zamężną Krebsową (Записки, 120). У приписці до протоколу допиту М. Залізняка, зробленій польською мовою, топонім *Умань* ужито без приставного приголосного: *K sim owiętom wmiјsto nazywajemoho połkownzka Maksyma Iwelowaho syna Zalizniaka za neumięzm gramoty po ięto prozenyiu w mięsteczko **Umań** sotnik Iwan Honta podpisałsa* (Протокол, 149).

Варіант із приставним [г] уживав і Б. Хмельницький у листах польською мовою: *Racz się tedy w. c. m., p. n. miłościwy pośpieszac i dać znać przed posty nasze, żebyśmy naprzeciwko w. c. mci wysłali, a pod **Humań** tym szlakiem szli, gdyż z ochotą na wojsko oczekiwamy* (ДБХ, 112); *My ubezpieczyliśmy się byli postawionym pokojem i czekaliśmy na przywileja królewskie, a Potocki, miasto pokoju, z wojskiem polskim i z pięcią tysięcy Węgrów, także z Wołochami, nad któremi Gligorus Hurma wielki starszy, napadłszy, wiele miasteczek pustosząc i ludzi zabijając, aż pod sam **Humań** wtargnęli byli* (ДБХ, 338); *Gdy pod **Humaniem** bił Lachów, tedy w tej bitwie dostał się do nas księdz kapelan p. Potockiego, hetmana polnego koronnego* (ДБХ, 339).

У ХІХ ст. письменник М. Шашкевич згадував місто Умань у поезії, називаючи його *Гуманем*: *У Гуманю дзвонять дзвони і мир б'є поклони* (Шашк., 344). Згадаймо й паремію: *Скільки світу – стільки й Гумані*.

Обидві фонетичні форми засвідчено в народних піснях, напр.: *Ой виїхав із Гуманя Козаченько Швачка, Ох, сталася в тім Гуманю Та й велика драчка* (УДП, 165). Ця пісня записана в середині ХІХ ст. в Галичині.

У фольклорному записі М. Максимовича знаходимо рядок із народної пісні: *В понеділок перед обідом із гармати загули, а в вівторок іще раніше Уманя добули*¹¹.

А в пісні про Максима Залізняка, записаній на Полтавщині та Сумщині у ХХ ст., топонім зафіксований без протетичного приголосного: *Обступили город Умань В обідній годині. Обступили город Умань, Покопали шанці Та вдарили з семи гармат У середу вранці* (УДП, 162).

Впадає у вічі, що галичани вживали назву нашого міста в чоловічому роді з приставним [г], натомість представники Лівобережжя презентують безпротетичний варіант.

Різні варіанти на позначення міста Умані засвідчено російськомовними текстами. Наприклад, у матеріалах до історії гайдамаччини, вміщених у «Київській старовині» за 1888 рік, задокументовано назву Умань у чоловічому роді без приставного приголосного: *Вотъ, когда завладѣли Уманемъ, то и поставили вездѣ свой карауль* (КС, 323). Таку ж форму вживає перекладач спогадів Вероніки Кребс І.М. Рева: *Я не хотела ѣхать, чтобы не видеть ужаснаго для меня Уманя* (Записки, 132). З початковим [г] та в обох – чоловічому й жіночому – родах ужито назву в листі генерал-майора Михайла Кречетникова до князя Миколи Репніна про захоплення полковником Гур'євим гайдамаків під Уманню: *... я третьяго дня получил от полковника Гурьева репорт, коим доносит, что он 26-го числа к местечку Гумани прибыл и, соединясь с порутчиком Кологрововым, кой уже под Гуманем с полком казачьим находился ...* (Лист, 114).

Варіанти назв засвідчує протокол допиту Максима Залізняка: *... потом пошли далее по тракту к местечку Умане* (Протокол, 146); пор. у цьому ж документі: *К местечку ж Умани пришел я назад* (Протокол, 147). Крім того, в частині документа, де фіксувалися питання, писар запротоколював назву Умны. Ця ж назва фіксується й у відповіді М. Залізняка: Питання 6: *Из местечка Умны ты сам или кого из команды своей еще для такового ж губительства и грабежа в другие места не посылали?* Відповідь на 6 п.: *По прибыти нашем к местечку Умны я сам никуда ко убивству и грабительству не ездил, а послылав в разные места ис команды своей казаков и то малое число;* Питання 7: *Из местечка Умны ты и сотник Гонта с командами почему на здешнее место ... выступили?* Відповідь на 7 п.: *Из местечка Умны я и сотник Гонта с командами на здешнее место ... вышли ... а в местечках Умнах только оставлено было при сотнике Власенке караул* (Протокол, 148–149).

Наведені факти наводять на думку про те, що, можливо, закріплення як нормативної в українській літературній мові форми жіночого роду без протетичного [г] – Умань було проявом тенденції до усунення питомих рис української мови, що відрізняли її від російської. Як відомо, русифікаторська мовна

політика ведеться здавна – з часу приєднання України до Росії у 1654 році, особливого піку досягла у XIX–XX ст. А про радянський лінгвоцид промовисто висловився Ю. Шевельов: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися заходами зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові»¹².

Отже, представлений тут матеріал поки що не дозволяє зробити однозначного висновку про те, які чинники зумовили набуття лексемою *Умань* статусу ойконіма та закріплення в цій ролі жіночого роду без приставного приголосного як нормативного, і ставить ще більше питань, які вимагають подальшого докладного опрацювання.

Джерела дослідження

Галят., Скарб. – Галятовський І. Скарбница // Галятовський І. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 344 – 371.

Записки – Записки Вероники Кребс (перевод с предисловием – И. М. Рева) // Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року: Хрестоматія / Монке С. Ю., Кузнець Т. В., Петренко А. І. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 120 – 143.

КС – Материалы для истории Гайдамачины // Киевская старина. – 1888. – № 11. – С. 307 – 325.

ЛВ – Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мѣ вѣкѣ, составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720. – К., 1848. – Т. 1. – VIII + 454 + 51 + XXX с.

ЛГ – Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, съ поляки, за Найяснѣйшихъ Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648, отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неоконченной, зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писаного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грабянки, собранная и самобитнихъ старожиловъ свѣдѣтельствѣ утвержденная. Року 1710. – К., 1854. – 285 с.

Лист – Лист генерал-майора Михайла Кречетникова до князя Миколи Репніна про захоплення полковником Гур'євим гайдамаків під Уманню // Гайдамацький рух на Уманщині. Коліівщина 1768 року: Хрестоматія / Монке С. Ю., Кузнецъ Т. В., Петренко А. І. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 114 – 118.

Лист про повстання – Лист невідомої особи до невідомого адресата про повстання гайдамаків в Умані та інших місцевостях і розправу над ними російських та польських військ // Гайдамацький рух на Уманщині. Коліівщина 1768 року: Хрестоматія / Монке С. Ю., Кузнецъ Т. В., Петренко А. І. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 119.

ЛПА – Летопись Панцырного и Аверки // Полное собрание русских летописей / АН СССР; Ин-т истории СССР; Отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1975. – Т. XXXII. – С. 193 – 205.

ЛС – Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Кратного Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго». – К., 1878. – С. 1 – 257.

Прил. – О плундрованю руского панства от литвы и пораждѣ их // Приложение // Полное собрание русских летописей / АН СССР; Ин-т истории СССР; Отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1975. – Т. XXXII. – С. 206 – 214.

Протокол – Протокол допиту полковника Максима Залізняка, складений у Каргопільському карабінерному полку (1768 р.) // Гайдамацький рух на Уманщині. Коліівщина 1768 року: Хрестоматія / Монке С. Ю., Кузнецъ Т. В., Петренко А. І. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 146 – 150.

Соф., Хроніка – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підг. тексту до друку, передмова, комент. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1 – 2.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. VIII. – 927 с.

УДП – Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд., приміт. О.М. Таланчук; Передм. Б.П. Кирдана; Худож. К.О. Музика. – К.: Веселка, 1990. – 239 с.

ХЛЖ – Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей / АН СССР; Ин-т истории СССР; Отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1975. – Т. XXXII. – С. 15 – 127.

Шашк. – Шашкевич М. О Наливайку // Українські поети-романтики: Поет. твори / Упоряд. і приміт. М.Л. Гончарука; Вступ. ст. М.Т. Яценка; Ред. тому М.Т. Яценко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 343 – 344.

¹ Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968. – С. 113 – 114.

² Лучик В. В. Архаїзми в гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя // Ономастика та етимологія: Збірник наукових праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Железняк / Відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 1997. – С. 132.

³ Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К.: Знання, 1998. – С. 366.

⁴ Коваль А. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень. – К.: Либідь, 2001. – С. 30 – 31.

⁵ Бевз Г. П. Історія Уманщини. – К., 1997. – С. 15.

⁶ Роговий О. Назва «Умань» могла піти від двох шинкарок Мань, від назви річки чи дикої місцевості // Нова доба. – 2006. – № 38 (16 травня). – С. 15.

⁷ Історія міст і сіл УРСР: В 26 томах. Черкаська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – С. 546.

⁸ Ткаченко М. Гуманщина в XVI – XVII вв. – К., 1927. – С. 9.

⁹ Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – С. 84.

¹⁰ Історична граматика української мови / Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. – К.: Радянська школа, 1962. – С. 179; Дзензелівський Й. О. Протеза // Українська мова: Енциклопедія / Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 2000. – С. 499.

¹¹ Цит. за вид.: Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Довіра, 2007. – С. 77.

¹² Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 173.